

ВИРТУЕЛНА КЛИО: ИСТОРИЈСКА КУЛТУРА У ДИГИТАЛНОМ ДОБУ

Резиме: Динамичне и свеобухватне промене у комуникационим технологијама током последњих неколико деценија довеле су до праве револуције у медијима. Глобално умрежавање захваљујући широкој доступности интернета имало је несагледиве последице по савремена друштва. Полазећи од концепта историјске културе Јерна Ризена, у раду смо покушали да испитамо когнитивне, политичке и дидактичке последице ових процеса на подручју историографије. Примена бројних програма олакшала је публикавање грађе и многим истраживачима омогућила да реорганизују сопствене истраживачке стратегије и поставе нова научна питања. Под снажним утицајем постмодерне мисли, визуелна и виртуелна наративност постала је средиште проучавања друге скупине научника. Питања аутентичности и веродостојности историјских приповести такође представљају актуелна питања за генерацију научника која проучава дигиталне изворе. Поред тога, политичке димензије дигиталне историје видљиве су у бројним активностима, како на друштвеним мрежама, тако и посредством различитих сајтова. Заговарање отворености науке и критика неолибералног поретка присутне су у дискурсу присталица тих приступа. У настави историје нови медији могу бити веома корисни, пре свега у подизању техничких компетенција и нивоа дигиталне писмености. Међутим, и такви иновативни приступи са собом носе бројна ограничења, првенствено у погледу финансијских ресурса и немогућности остваривања планираних циљева наставе.

Кључне речи: историја, култура, дигитализација, постмодерна, програмирање

1. Увод

Друга половина XX и почетак XXI века обележене су, између осталог, изузетно динамичним развојем информационо-комуникационих технологија. Масовна употреба не само радија и телевизије већ, у првом реду, рачунара и интернета постала је саставни део

¹ petar.pero.curcic@gmail.com

савременог живота у глобалним оквирима. Према проценама сајта *Internet World Stats* од 2000. до 2022. године број корисника интернета се у свету повећао за 1416%, односно данас се претпоставља да 69% светске популације има приступ интернету (IWS, 2022). Нове технологије доносе са собом несагледиве последице, а снажан економски потенцијал помаже њиховом даљем ширењу и популаризацији (Milovanović, 2013; Vasić, 2019).

Базирајући своја истраживања на изузетно богатом вишевековном искуству немачке, али и осталих западноевропских историографија (попут француске и британске), (западно)немачки историчар Јерн Ризен покушао је да испита не само методолошке перспективе, већ и кључне чиниоце који одређују значај и улогу историје у друштву (Антоловић, 2016). Уводећи нови концепт у науку, Ризен под историјском културом подразумева скуп међусобно веома различитих приступа прошлости у савременом свету. Функција историографије, закључује Ризен, зависи од легитимацијских, критичких, образовних и других циљева укључујући и забаву. Иако је раније истицао три димензије, Ризен је у даљем истраживању ове теме дошао до пет кључних чинилаца у обликовању историјске културе. И док се когнитивни чинилац заснива на веровању о историјској истини до које се долази посредством методологије и људског разума, естетски је, пак, критеријум онај чији је *ultima ratio* лепота и унутрашња емоционална кохеренција приповедања као основног принципа историографије. Супротно првим двома, политичка димензија има утилитарно становиште која се историјом служи, како у легитимацији, тако и у делегитимацији власти дајући обиље аргумената у политичкој борби. Сврховитост историје у одређивању добра и зла главна је окосница моралистичке димензије која увек има утемељење у етичким критеријумима оних који учествују у продукцији историографских садржаја. Последња, религијска, перспектива сматра да је сврха историографије у спасењу човека његове егзистенцијалне ограничености дајући дубљи смисао животу увођењем концепта трансцеденталне–Божије–промисли (Антоловић, 2018). Премда је и Ризен тврдио да не постоје чисти облици, већ различитне хибридне појаве, поједини историчари, попут Марије Гревер и Роберта Јан Андриансена, предложили су истраживање историје на три нивоа: 1) историјски наративи, ритуали и реконструкције; 2) мнемотехничка инфраструктура (организација установа које баштине историјско сећање); 3) фундаментална схватања о историји (концепт времена). Ипак, колико год дефинисање концепта историјске културе представљало сложен проблем, историчари који истражују ову тему сагласни су у томе да је неопходно да се

континуирано промишља о значају који нови медији имају не само у истраживању, већ и у настави историје као школског предмета. Због важности који процес дигитализације има у друштву, циљ овога рада јесте да испита на који начин технологија има утицај на разумевање сврхе и деловања историје, а концепт историјске културе Јерна Ризена коришћен је као аналитички оквир (Антоловић, 2016).

2. Когнитивна перспектива

Без дилеме јавна историја снажно је утицала и на заговорнике дигиталне историје пре свега у заједничким напорима да историјска знања приближе јавности изван академских кругова (Blevins, 2016). У том погледу, поједини историчари тврдили су, због чињенице да је наступила потпуна маргинализација традиционалних историјских медија појавом интернета, да би развој дигиталне јавне историје омогућио њену потпуну реактуелизацију, као и реорганизацију установа које се баве школовањем историчара (Antolović i Šimunović-Bešlin, 2019; Spiro, 2012).

Самопоимање дигиталне историје и поред старих, пре свега филозофских и социолошких, разматрања о односу науке и технике, ипак је појава новијег датума. Поводом наглих промена у сфери медија, група америчких историчара је организовала разговор о овој теми покушавајући да дефинише нову област. Према једној дефиницији, дигитална историја представља приступ у коме се прошлост презентује посредством нових комуникационих технологија, а пре свега рачунара, интернета и бројних софтверских програма. Сажимајући бенефите нових промена, историчари су нагласили да се интернетом шири поље читаности тј. да историјске приповести стичу неупоредиво већу публику него што је то био случај са традиционалним штампаним медијима (Cohen et al., 2008; Бејли, 2013).

Тренд коришћења рачунара у истраживањима постао је веома популаран међу историчарима француске „школе Анала“ и америчким економистима који су проучавали прошлост још током шездесетих година XX века. Бројни програми, нарочито за транскрипцију старијих текстова и усмених разговора, уз фотошоп, 3-D штампу и моделовање, као и GIS софтвери за прецизно географско убицирање пронашли су врло лако своју примену међу историчарима. Међутим, они нису искључиво због поједностављивања рада добили на важности будући да је коришћење нових програма омогућило и постављање нових истраживачких питања. Доступност експертски уређене грађе на интернету, као и обиље литературе о примени

нових метода, додатно су појачали сарадњу међу научницима из многих земаља света реализујући на тај начин идеал отворености науке (Ulyot, 2013; Knoerl, 1991; Sinclair & Rockwell, 2012; Birnbaum et al., 2017; Larson, 2001; Kesner, 1982; Cody, 1997).

Међутим, демократичност интернета поред снажења веза међу историчарима на глобалном нивоу, допринела је и успону алтернативних медија и ширењу непроверених интерпретација. Анализирајући постојеће праксе у презентацији историјских садржаја на Википедији, Рој Розенцвајг, један од пионира дигиталне историје, уочио је масовна одступања од принципа научне неутралности и проверљивости (Rosenzweig, 2006). Историчари који покушавају да учествују у регулисању садржаја на највећој онлајн енциклопедији, непрестално се суочавају са немогућношћу контроле информација. Истовремено, појава кинематографије и, посебно, видео-игара, допринела је популаризацији историјских садржаја, али и њиховој релативизацији. Уношењем контрафактуалних приступа појавила су се нова тумачења историје која су у потпуности тривијализовала озбиљност истраживања. Снажно негодовање јавности изазвала је видео-игра о холокаусту која је због банализације страдања и обесмишљавања односа жртве и мучитеља брзо повучена из употребе (Fogu, 2009; Kansteiner, 2017).

Без икакве сумње, популаризација друштвених мрежа и прелазак бројних приватних и пословних активности на интернет, отворио је и питање мнемотехничке инфраструктуре дигиталних извора. Иако још увек не постоји општеприхваћени и обавезујући правни оквир за питање архивирања извора ове врсте, поједине активности академских заједница несумњиво могу послужити као подстицајан пример. Ипак, случај дигиталне архиве Универзитета у Луизијани показује колико је тешко прикупити садржаје, не само због ауторских права власника, већ и због монополистичке корисничке политике друштвених мрежа (Howard et al., 2011). Појава интерактивних онлајн база података са историјским изворима, базираних на краудсорсингу ентузијаста, умногоме ће релативизовати улогу архивиста. Потреба за учењем дигиталних вештина већ се јавља код студената који су незадовољни традиционалним хеуристичким методама својих предавача (Daniel, 2012). Чување електронских података још увек остаје отворено питање не само због упитног квалитета меморијског простора, већ и због чињенице да су подаци на интернету далеко подложнији вишеструким употребама у различитим контекстима (Enoch & VanHaitisma, 2015; Kaur, 2015). Из тих разлога историчари који се служе приступом усмене историје (енг. Oral

History) теже да наставе са праксом чувања папирних верзија ауторизованих интервјуа (Freund, 2017).

Дигитална историја интринзично је повезана са историјом дигиталне технологије, која је такође изван *мејнстрима* академске историографије (Berry, 2012). Будући историчари дигиталне културе друге половине XX и целокупног XXI века мораће да, поред познавања историје идеја и привреде, овладају и разумевањем технолошког развоја што је до сада била особеност оних инжењера који су то питање пратили из личних и професионалних разлога (Ensmenger, 2012; Kirschenbaum & Werner, 2014; Ramsay, 2012). То ће подразумевати не само интензивирање већ присутног процеса уласка појмова из програмирања у дискурс историчара, већ и познавање и примену нових метода (кодираније, краудсорсинг, моделовање, метаактивности итд.) захваљујући којима ће истраживачи бити способни да тумаче нове изворе (Cohen et al., 2008).

Пред историчарима ће се поставити и неминовно питање аутентичности и оригиналности извора које ће бити додатно релативизовано појавом нових технологија, злоупотребом података и масовним коришћењем тзв. дарк веба (Allen-Robertson, 2013; Gehl, 2018). При томе, несумњиво је да ће инсистирање на начелу објективности историјских знања – као једно од темељних упоришта њихове научности – и даље остати приоритет академским историчарима. Штавише, поједини историчари сматрају да ће применом нових технологија овај стари идеал додатно добити на снази. Противници овог оптимистичног приступа сматрају да су когнитивне могућности које проистичу из деловања рачунара, софтвера и уопште вештачке интелигенције врло ограничене пре свега због тога што су настали деловањем људи, те не могу независно генерисати знање од својих стваралаца (Evans & Rees, 2012; Liu, 2013; Ramsay & Geoffrey, 2012; Smithies, 2017). Наиме, појава black boxing-a, односно нетранспарентних видова генезе података, умногоме ће отежати посао будућим проучаваоцима овог феномена. Велике сумње изазива и могућност да дигитална хуманистика сама по себи постане медијум између друштвених наука и STEM дисциплина², а поједине идеје о стварању „креолских” језика који би били мешавина дискурзивних пракси оба пола и даље остају неостварене (Rieder & Röhle, 2012).

Појава великих слобода у објављивању и тумачењу извора на интернету чини се као да је потврдила постмодернистичко инсистирање на „плурализму истина“ и небројеном мноштву историјских

2 STEM (енг. STEM – Science, technology, engineering, and mathematics).

приповести те немогућности научног тј. објективног сазнавања прошлости. Перманентна недефинисаност, као и тежња ка индивидуалним, често веома супротстављеним ставовима, присутна је на интернету у различитим формама. Креирање наратива, перспективизам и одсуство неутралности представљају најважније тековине постмодерне у историографији (Антоловић, 2008; Brown, 2001; Kuljić, 2003). Анализа реторике, пре свега визуелне на трагу Ролана Барта, такође је предмет интензивног интересовања појединих аутора који проучавају дигиталну хуманистику (Burdick, et al., 2012; Euman, 2015). У недостатку нових теоријских приступа којима би се превазишао епистемолошки јаз између хуманистичких наука и програмирања, односно математичких наука, научници из друштвених наука често се ослањају на тренутно популарне методе из својих области. Тако поједини истраживачи сугеришу да се у анализи дигиталних садржаја примени теорија густог описа Клифорда Герца и методологија микроисторијских истраживања без много укључивања знања из програмирања и техничких наука (Clement, 2016; Skallerup Bessette, 2018).

3. Политичка перспектива

Од краја деведесетих година XX века до данас појава интернета отворила је праву револуцију у области комуникација. Глобалност у приступу учинила је да интернет постане највећи јавни форум на коме је могуће пласирати информације широм планете. И док је веб 1.0 карактерисао једносмерну комуникацију између аутора и приматца, веб 2.0 отворио је могућност далеко веће интеракције и конзумације садржаја. Поједини аутори су оптимистично веровали да ће нове технологије из темеља променити образовни систем рушењем старих хијерархија у кратком периоду (Stommel, 2018; Watters, 2018). Међутим, могућности које отворени интернет нуди у смислу несметаног преношења знања оптерећене су интервенциом многих држава које покушавају да ограниче комуникацију, али и деловањем приватних компанија које не само да злоупотребљавају приватне податке и алгоритамским деловањем скрећу пажњу јавности на одређене теме, већ и покушавају да знање наплате на различите начине (Kim, 2018; Schlicht, 2021; Vučinić, 2015). Пишући о односу технологије и политичке доминације, Фиормонте је изнео тезу да су англоамеричке земље наметнуле осталим државама поредак моћи организујући мреже инфраструктуре тако да највише погодују њиховом економском развоју и одржању супремације над осталима (Fiormonte, 2016).

Друштвене мреже и интернет постали су простор активне мобилизације историчара. Заједница истраживача бори се против систематских и вишегодишњих покушаја смањивања буџетских средстава за друштвене науке и културу организовањем онлајн петиција и агитовањем преко друштвених мрежа (Miller, 2014; Slumkoski, 2012). Неолибералне економске и друштвене реформе послужиле су многобројним ангажованим истраживачима у сврху критике поретка при чему су и дигиталне хуманистике због својих програмских циљева отворености и инклузивности биле оптужене за криптокомунизам и социо-технолошку утопију (Greenspan, 2016; Losh et al., 2016; Moravec, 2018).

Посебно су активисти из области феминистичке историографије, ЛГБТ и афроамеричке историје у САД-у показали интересовање за нове медије. Феминистички сајтови актуелизовали су питање кућне економије, положаја афроамеричких писаца, као и насиља над женама (Enoch & Bessette, 2013). Сличан је случај и са афроамеричком дигиталном историјом која на различите начине (првенствено кроз онлајн кампање #BlackLivesMatter и #ICantBreathe) скреће пажњу на системско питање признавања права човечности и вишевековне расистичке сегрегације у многим друштвима запада (Gallon, 2016). Чак су и историјски догађаји коришћени као повод за многобројне хакерске нападе (Losh, 2012).

Међутим, дигитална хуманистика није само медијум активности одређених врло ангажованих скупина. Европска унија још од Уговора у Мастрихту из 1992. године покушава да реализује заједничку културну политику афирмацијом европске материјалне и нематеријалне баштине. Премда је на почетку покренула само дигитализацију правних аката, убрзо су власти у Бриселу подстакле и отварање програма Еуропеана којим је требало повезати културне институције и промовисати идеју европског јединства (Hrustić, 2012).

4. Дидактичка перспектива

Велика улагања у коришћење дигиталних медија у школама Сједињених Америчких Држава почетком XXI века имала су за циљ подизање компетенција у области медија информационо-комуникационих технологија (ИКТ). Критика класичних историчарских приступа друштвеним мрежама и медијима је, уз постмодернистичке идеје о историји, подстакла да се промишља и о превазилажењу конвенционалних анализа прошлости и коришћењу нових медија у

сврху изградње оних историјских приповести које би требало да постану пријемчиве савременим корисницима. Бројни програми (попут Гуглових сервиса за снимање улица, или сајта *Historypin.com*), као и могућност коришћења различитих онлајн извора омогућили су наставницима да на другачије, и посве иновативне, начине организују процес наставе историје (Daniel, 2012; Hurley, 2016).

Технолошка револуција донела је и многобројне изазове првенствено у ширењу лажних вести и отворене манипулације медијима и интернетом. Због тога, појединци су отворили и расправу о концепту медијске писмености. Иако је ово поље још увек у фази интензивног самодефинисања, његови заговорници инсистирају на могућностима које оно пружа у развијању критичког мишљења (Hangen, 2015; Zarić, 2020). Децентрализованост интернета подстакла је многобројне истраживаче да отворено искажу жељу за демократизацијом наставе историје, што је у америчком контексту пројектне наставе било лакше оствариво у односу на европске земље (Lee, 2002; Sternfeld, 2012; Vess, 2004).

Међутим, бројни подухвати имали су (а и даље имају) проблема у реализацији. Тако је у калифорнијском граду Ријалту организовано прикупљање извора о негацији Холокауста. Уместо подизања свести о дигиталној писмености и уочавању манипулација на интернету, чак 50 од 2000 ђака потпало је под утицај текстова којима нису приступили на критички начин. Из тих разлога, коришћење дигиталних медија морало би да прати и освешћивање о важности одређених тема у савременом контексту (Jimenez & Moorhead, 2017). Други изазов у примени дигиталних технологија несумњиво је ограниченост финансијских ресурса, која представља перманентни проблем за наставнике (Koh, 2018).

Паралелно са овим реформским тенденцијама у настави историје, појавила су се и питања одговарајуће обуке историчара за нове медије и технологије (Ringrose, 2001; Rockwell, 2013). Институционализација дигиталне историје дешава се паралелно са масовном употребом медија, али у знатно мањем обиму. Примена дигиталних вештина у јавним излагањима и поставкама постала је основна идеја студија на Универзитету Калифорније у Санта Барбари где је био основан програм за јавну историју. Међутим, дигитална историја због своје недефинисаности и широке примене и даље остаје недовољно присутна у курикулумима универзитета, па чак и оних најугледнијих (Ellison, 2013).

5. Закључак

Дигитална историја, као непосредна последица медијске револуције која је наступила током последњих неколико деценија, представља једно од најинтензивнијих поља размене идеја између историје и других дисциплина. Њена тематска недефинисаност отвара невероватно поље за раније неслућену креативност. Под утицајем постмодернистичке мисли, али и јавне историје, многи историчари упустили су се у стварање садржаја на интернету креирајући нове начине за организацију историјских приповести од микро до макро нивоа. Такође, другим историчарима мање склоним постмодернистичким приступима, нове технологије су омогућиле не само бржу и већу доступност информација, већ су им и олакшале начине истраживања и подстакли их на формулисање нових истраживачких питања. Нема сумње да је ново доба донело и многобројне методолошке изазове будућим покољењима истраживача који би требало да интензивно промишљају о новом концепту аутентичности и веродостојности извора, детаљно воде рачуна о начинима похрањивања и проверљивости електронских података те о огромним потенцијалима које савремени медији пружају за презентацију историјских садржаја и, на концу, да интензивно раде на формирању колективне историјске свести, односно, историјске културе једног друштва.

У дигиталном простору, баш као и у „реалном“ свету, историја нема искључиво когнитивну димензију. Заправо, бројни историјски садржаји користе се у политичкој борби, а неретко политички активизам укључује и промоцију сопствених (пара)научних судова и идеолошких система вредности.

Какогод, дигитална историја пружа невероватне потенцијале у настави и то не само у подизању нивоа компетенција историчара, већ и у сврху релизовања исхода образовања. Различити медији и извори могу се користити, уз пажљиву селекцију материјала и метода, у сврху дигиталног описмењавања и развоја критичког мишљења. Додуше, за такву врсту обуке неопходно је подићи не само ниво компетентности наставника, већ и радити на систематичном образовању будућих историчара на универзитетима где је процес увођења различитих видова комуникационо-технолошког образовања увелико у току.

Литература:

- Allen-Robertson, J. (2013). *The Palgrave Macmillan Digital Culture Industry: A History of Digital Distribution*. Palgrave Macmillan.
- Antolović, M., Šimunović-Bešlin, B. (2019). Public history - istorijska praksa, alternativni pokret, naučna disciplina?. *Istorija 20. veka* 37(1), 9-36.
- Berry, D. M. (2012). Introduction: Understanding the Digital Humanities. In: Berry, D. M. (Ed.) *Understanding Digital Humanities* (pp. 1-20). Palgrave Macmillan.
- Birnbaum, D. J., Bonde, S., & Kestemont, M. (2017). The Digital Middle Ages: An Introduction. *Speculum*, 92(S1), S1–S38. <https://www.jstor.org/stable/26583703>
- Blevins, C. (2016). Digital History's Perpetual Future Tense. In: Gold, M. K. & Klein, L. F. (Eds.) *Debates in the Digital Humanities 2016* (pp. 308–324). University of Minnesota Press. <https://doi.org/10.5749/j.ctt1cn6thb.29>
- Brown, G. S. (2001). The Coming of the French Revolution in Multi-Media. *The History Teacher*, 34(2), 193–208. <https://doi.org/10.2307/3054279>
- Burdick, A., Drucker, J., Lunenfeld, P., Presner, T. & Schnapp, J. (2012). *Digital humanities*. The MIT Press.
- Clement, T. E. (2016). Where Is Methodology in Digital Humanities? In: Gold, M. K. & Klein, L. F. (Eds.) *Debates in the Digital Humanities 2016* (pp. 153–175). University of Minnesota Press. <https://doi.org/10.5749/j.ctt1cn6thb.17>
- Cody, S. A. (1997). Historical Museums on the World Wide Web: An Exploration and Critical Analysis. *The Public Historian*, 19(4), 29–53. <https://doi.org/10.2307/3379493>
- Cohen, D. J., Frisch, M., Gallagher, P., Mintz, S., Sword, K., Taylor, A. M., Thomas, W. G., & Turkel, W. J. (2008). Interchange: The Promise of Digital History. *The Journal of American History*, 95(2), 452–491. <https://doi.org/10.2307/25095630>
- Daniel, D. (2012). Teaching Students How to Research the Past: Historians and Librarians in the Digital Age. *The History Teacher*, 45(2), 261–282. <http://www.jstor.org/stable/23265922>
- Ellison, J. (2013). Guest Column: The New Public Humanists. *PMLA*, 128(2), 289–298. <http://www.jstor.org/stable/23489061>
- Enoch, J., & Bessette, J. (2013). Meaningful Engagements: Feminist Historiography and the Digital Humanities. *College Composition and Communication*, 64(4), 634–660. <http://www.jstor.org/stable/43490783>
- Enoch, J., & VanHaitsma, P. (2015). Archival Literacy: Reading the Rhetoric of Digital Archives in the Undergraduate Classroom. *College Composition and Communication*, 67(2), 216–242. <http://www.jstor.org/stable/24633856>
- Ensmenger, N. (2012). The Digital Construction of Technology: Rethinking the History of Computers in Society. *Technology and Culture*, 53(4), 753–776. <http://www.jstor.org/stable/41682741>

- Evans, L. & Rees, S. (2012). An Interpretation of Digital Humanities. In: Berry, D. M. (Ed.) *Understanding Digital Humanities* (pp. 21-41). Palgrave Macmillan.
- Eyman, D. (2015). *Digital Rhetoric: Theory, Method, Practice*. University of Michigan Press.
- Fiormonte, D. (2016). Toward a Cultural Critique of Digital Humanities. In: M. K. Gold & L. F. Klein (Eds.) *Debates in the Digital Humanities 2016* (pp. 438-458). University of Minnesota Press. <https://doi.org/10.5749/j.ctt1cn6thb.38>
- Fogu, C. (2009). Digitalizing Historical Consciousness. *History and Theory*, 48(2), 103-121. <http://www.jstor.org/stable/25478839>
- Freund, A. (2017). From.wav to.txt: why we still need transcripts in the digital age. *Oral History*, 45(1), 33-42. <http://www.jstor.org/stable/26382541>
- Gallon, K. (2016). Making a Case for the Black Digital Humanities. In: Gold, M. K. & Klein, L. F. (Eds.) *Debates in the Digital Humanities 2016* (pp. 42-49). University of Minnesota Press. <https://doi.org/10.5749/j.ctt1cn6thb.7>
- Gehl, R. W. (2018). Archives for the Dark Web: A Field Guide for Study. In: Levenberg, L., Neilson, T., Rheams D. (Eds.) *Research Methods for the Digital Humanities* (pp. 31-53). Palgrave Macmillan.
- Greenspan, B. (2016). Are Digital Humanists Utopian? In Gold, M. K. & Klein, L. F. (Eds.) *Debates in the Digital Humanities 2016* (pp. 393-409). University of Minnesota Press. <https://doi.org/10.5749/j.ctt1cn6thb.36>
- Hangen, T. (2015). Historical Digital Literacy, One Classroom at a Time. *The Journal of American History*, 101(4), 1192-1203. <http://www.jstor.org/stable/44285279>
- Howard, R., Fox, H., & Daniels, C. (2011). The born-digital Deluge: Documenting twenty-first century events. *Archival Issues*, 33(2), 100-111. <http://www.jstor.org/stable/23100484>
- Hrustić, H. (2012). Evropska integracija u oblasti kulture osvrst na saradnju Srbije sa EU u oblasti zaštite kulturnog nasleđa. *Kultura*, 136, 340-354. <https://doi.org/10.5937/kultura1236340H>
- Hurley, A. (2016). Chasing the Frontiers of Digital Technology: Public History Meets the Digital Divide. *The Public Historian*, 38(1), 69-88. <https://www.jstor.org/stable/26420756>
- Internet World Stats. (2022, August 15). *INTERNET USAGE STATISTICS. The Internet Big Picture World Internet Users and 2022 Population Stats*. <https://www.internetworldstats.com/stats.htm>
- Jimenez, J. D., & Moorhead, L. (2017). Recasting the History Textbook as an e-Book: The Collaborative Creation of Student-Authored Interactive Texts. *The History Teacher*, 50(4), 565-595. <http://www.jstor.org/stable/44507279>

- Kansteiner, W. (2017). Transnational Holocaust Memory, Digital Culture and the End of Reception Studies. In: Andersen, T. S. & Törnquist-Plewa, B. (Eds.) *The Twentieth Century in European Memory: Transcultural Mediation and Reception* (pp. 305–344). Brill. <http://www.jstor.org/stable/10.1163/j.ctt1w8h377.18>
- Kaur, R. (2015). Writing History in a Paperless World: Archives of the Future. *History Workshop Journal*, 79, 243–253. <http://www.jstor.org/stable/43917319>
- Kim, E. (2018). The Politics of Visibility. In: Kim, D. & Stommel, J. (Ed.) *Disrupting the digital humanities* (pp. 321–346). Punctum Books.
- Kirschenbaum, M., & Werner, S. (2014). Digital Scholarship and Digital Studies: The State of the Discipline. *Book History*, 17, 406–458. <http://www.jstor.org/stable/43956362>
- Knoerl, J. J. (1991). Mapping History Using Geographic Information Systems. *The Public Historian*, 13(3), 97–108. <https://doi.org/10.2307/3378555>
- Koh, A. (2018). A Letter to the Humanities: DH Will Not Save You. In: Kim, D. & Stommel, J. (Ed.) *Disrupting the digital humanities* (pp. 39–48). Punctum Books.
- Kuljić, T. Đ. (2003). Postmoderna i istorija. *Sociologija*, 45(4), 289–302. <https://doi.org/10.2298/SOC0304289K>
- Larson, M. A. (2001). Potential, Potential, Potential: The Marriage of Oral History and the World Wide Web. *The Journal of American History*, 88(2), 596–603. <https://doi.org/10.2307/2675108>
- Lee, J. K. (2002). Digital History in the History/Social Studies Classroom. *The History Teacher*, 35(4), 503–517. <https://doi.org/10.2307/1512472>
- Liu, A. (2013). The Meaning of the Digital Humanities. *PMLA*, 128(2), 409–423. <http://www.jstor.org/stable/23489068>
- Losh, E. (2012). Hacktivism and the Humanities: Programming Protest in the Era of the Digital University. In: Gold M. K. (Ed.) *Debates in the Digital Humanities* (pp. 161–186). University of Minnesota Press.
- Losh, E., Wernimont, J., Wexler, L., & Wu, H.-A. (2016). Putting the Human Back into the Digital Humanities: Feminism, Generosity, and Mess. In: Gold, M. K. & Klein, L. F. (Eds.) *Debates in the Digital Humanities 2016* (pp. 92–103). University of Minnesota Press. <https://doi.org/10.5749/j.ctt1cn6thb.13>
- Miller, J. H. (2014). What Ought Humanists To Do? *Daedalus*, 143(1), 19–34. <http://www.jstor.org/stable/43297283>
- Milovanović, S. M. (2013). Digitalna podela u Srbiji iz demografske perspektive. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, 43(2), 301–319.
- Moravec, M. (2018). Exceptionalism in Digital Humanities: Community, Collaboration, and Consensus. In: Kim, D. & Stommel, J. (Ed.) *Disrupting the digital humanities* (pp. 169–195). Punctum Books.
- Ramsay, S. & Geoffrey, R. (2012). Developing Things: Notes toward an Epistemology of Building in the Digital Humanities. In: Gold, M. K. (Ed.) *Debates in the Digital Humanities* (pp. 75–84). University of Minnesota Press.

- Ramsay, S. (2012). Programming with Humanists: Reflections on Raising an Army of Hacker-Scholars in the Digital Humanities. In: Hirsch, B. D. (Ed.) *Digital Humanities Pedagogy: Practices, Principles and Politics* (1st ed., Vol. 3, pp. 227–240). Open Book Publishers. <https://doi.org/10.2307/j.ctt5vjtt3.14>
- Rieder, B. & Röhle, T. (2012). Digital Methods: Five Challenges. In: Berry, D. M. (Ed.) *Understanding Digital Humanities* (pp. 67-84). Palgrave Macmillan.
- Ringrose, D. M. (2001). Beyond Amusement: Reflections on Multimedia, Pedagogy, and Digital Literacy in the History Seminar. *The History Teacher*, 34(2), 209–228. <https://doi.org/10.2307/3054280>
- Rockwell, G. (2013). Is humanities Computing an academic Discipline?. In: Terras, M.,
- Nyhan, J., Vanhoutte (Eds.) *Defining Digital Humanities. A Reader* (pp. 13-35). Ashgate Publishing limited.
- Rosenzweig, R. (2006). Can History Be Open Source? Wikipedia and the Future of the Past. *The Journal of American History*, 93(1), 117–146. <https://doi.org/10.2307/4486062>
- Schlicht, H. (2021). Open Access, Open Data, Open Software? Proprietary Tools and Their Restrictions. In: Schwandt, S. (Ed.) *Digital Methods in the Humanities* (pp. 25-59). Bielefeld University Press.
- Sinclair, S., & Rockwell, G. (2012). Teaching Computer-Assisted Text Analysis: Approaches to Learning New Methodologies. In B. D. Hirsch (Ed.) *Digital Humanities Pedagogy: Practices, Principles and Politics* (1st ed., Vol. 3, pp. 241–264). Open Book Publishers. <https://doi.org/10.2307/j.ctt5vjtt3.15>
- Skallerup Bessette, L. (2018). W(h)ither DH? New Tensions, Directions, and Evolutions in the Digital Humanities. In: Kim, D. & Stommel, J. (Ed.) *Disrupting the digital humanities* (pp. 321-346). Punctum Books.
- Slumkoski, C. (2012). History on the Internet 2.0: The Rise of Social Media. *Acadiensis*, 41(2), 153–162. <http://www.jstor.org/stable/41803356>
- Smithies, J. (2017). *The Digital Humanities and the Digital Modern*. Palgrave Macmillan.
- Snyder, J. W., & Hammond, T. C. (2012). “So That’s What the Whiskey Rebellion Was!”: Teaching Early U.S. History With GIS. *The History Teacher*, 45(3), 447–455. <http://www.jstor.org/stable/23265898>
- Spiro, L. (2012). “This Is Why We Fight”: Defining the Values of the Digital Humanities. In: Gold M. K. (Ed.) *Debates in the Digital Humanities* (pp. 16-35). University of Minnesota Press.
- Sternfeld, J. (2012). Pedagogical Principles of Digital Historiography. In: B. D. Hirsch (Ed.) *Digital Humanities Pedagogy: Practices, Principles and Politics* (1st ed., Vol. 3, pp. 265–290). Open Book Publishers. <https://doi.org/10.2307/j.ctt5vjtt3.16>

- Stommel, J. (2018). The Public Digital Humanities. In: Kim, D. & Stommel, J. (Ed.) *Disrupting the digital humanities* (pp. 79-90). Punctum Books.
- Ullyot, M. (2013). Review Essay: Digital Humanities Projects. *Renaissance Quarterly*, 66(3), 937-947. <https://doi.org/10.1086/673587>
- Vasić, V. (2019). Digitalna transformacija. *Bankarstvo*, 48(4), 6-11.
- Vess, D. (2004). History in the Digital Age: A Study of the Impact of Interactive Resources on Student Learning. *The History Teacher*, 37(3), 385-399. <https://doi.org/10.2307/1555676>
- Vučinić, S. (2015). Demokratičnost i kontroverze interneta. *Godišnjak Fakulteta za kulturu i medije: komunikacije, mediji, kultura*, 7, 273-288. <https://doi.org/10.5937/gfkm1507273V>
- Watters, A. (2018). The Myth and the Millennialism of "Disruptive Innovation". In: Kim, D. & Stommel, J. (Ed.) *Disrupting the digital humanities* (pp. 49-60). Punctum Books.
- Zarić, M. J. (2020). Uloga kritičkog mišljenja u digitalnoj medijskoj kulturi i jačanju digitalnog imuniteta. *Kultura*, 169, 397-409. <https://doi.org/10.5937/kultura2069397Z>
- Антоловић, М. (2008). Постмодернизам и/или историографија?. Токови историје, 3-4, стр. 177-197.
- Антоловић, М. (2016). Реформисана историка - теорија историјске науке Јер на Ризена. Зборник Матице српске за историју, 93, 105-118.
- Антоловић, М. (2018). Ка снажењу рационалног потенцијала историјске науке – хеуристички значај концепта историјске културе. У: Делетић, З., Елезовић, Д. (Ур.). Методолошки изазови историјске науке: тематски зборник међународног значаја (стр. 15-32). Филозофски факултет Универзитета у Приштини.

VIRTUAL CLIQ: A HISTORICAL CULTURE IN DIGITAL ERA

Abstract: The sudden and extensive changes in communication technologies of the last few decades have led to a real revolution in the media. The emergence of the Internet and computers had incalculable consequences for many societies. Applying the concept of historical culture of Jörn Rüsen, in this paper we tried to examine the cognitive, political and didactic consequences of these processes. The implementation of numerous programs facilitated the publication of material and enabled many researchers to reorganize their research strategies and ask new questions. Under the strong influence of postmodernism, visual and virtual narrative became the center of study for another group of scholars. The question of authenticity and reliability are also current issues for a generation of scholars who study digital sources. In addition, the political dimensions of digital history are visible in numerous activities, both on social networks and through various websites. Advocacy

of the openness of science and criticism of the neoliberal order are present in the discourse of the advocates of those approaches. In the teaching of history, new media can be very useful, above all in raising technical competences and the level of digital literacy. However, even such innovative approaches carry with them numerous limitations. For example, lack of financial resources and impossibility of achieving planned teaching goals.

Keywords: history, culture, digitalization, postmodern, programming